

ՀԱՅ ՍՓՅՈՒՌՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱՑՈՒՄԸ

Բանալի բառեր – Մփյուռք, գաղթաշխարհ, Հայաստանի Հանրապետություն, Խորհրդային Հայաստան, Ցեղասպանություն, ՀԲԸՄ, Հայրենիք-Մփյուռք հարաբերություններ, հայրենադարձություն

Մուտք. գաղթաշխարհից դեպի Մփյուռք

Մեր ուսումնասիրություններից մեկում¹ անդրադառնալով հայ գաղթաշխարհի պատմության պարբերացմանը՝ այն հասցրել ենք մինչև 1918 թ., երբ վերականգնվեց Հայաստանի քաղաքական անկախությունը: Խնդիրն այն է, որ հայ պատմագիտության մեջ ընդունված է հայոց նորագույն պատմությունը հաշվարկել 1918 թվականից²: Հիրավի, այդ թվականը նորագույն պատմաշրջանի սկիզբն է ոչ միայն հայոց, այլև համաշխարհային պատմության համար:

Հայ իրականության մեջ 1918 թվականը նոր էջ բացեց ոչ միայն հայրենիքում, այլև ի սփյուռս աշխարհի: Մինչ այդ գաղութահայությունը զրկված էր հայրենի պետությունից, ավելին՝ հայրենիքը ոչ միայն չէր կարող որևէ կերպ աջակցել աշխարհում սփռված իր զավակներին, այլև հենց ինքն օգնության կարիք ուներ: Այսպիսով՝ 1918 թվականը նորագույն դարաշրջանի մուտքն էր հայ գաղթաշխարհի համար առաջին հերթին այն տեսակետից, որ ստեղծվել էր հայկական պետություն՝ դրանից բխող բոլոր ակնկալիքներով:

Այդ ժամանակ իրավիճակը մեծապես փոխվել էր հայ գաղթաշխարհում: Ցեղասպանությունից փրկված հարյուրհազարավոր հայեր ցրվել էին աշխարհում՝ մի կողմից ավելացնելով վաղուց ի վեր գոյություն ունեցող գաղթավայրերի հայության թվաքանակը, իսկ մյուս կողմից՝ ստեղծելով նոր գաղթավայրեր: Այդ ժամանակներից գաղթաշխարհը սկսեց կերպափոխվել (տրանսֆորմացվել)՝ գաղթավայրային իրականությունից անցում կատարելով դեպի աշխարհայացքային և կազմակերպական առումներով որակապես տարբերվող նոր մակարդակ՝ «սփյուռքյան ձևաչափ»: Վերջինիս կարևոր բնութագրիչներն էին.

¹ Տե՛ս **Եղիազարյան Ա.**, Հայ գաղթաշխարհի պատմության պարբերացման փորձ, «Մփյուռքագիտություն», տարեգիրք, 2013, թիվ 2, էջ 3-28:

² Տե՛ս **Հովհաննիսյան Պ.**, Հայ ժողովրդի պատմության պարբերացման հիմնահարցին նվիրված համաժողով, Պատմաբանասիրական հանդես (ՊԲՀ), 1993, թիվ 4, էջ 148-161:

1. հայրենի պետության՝ որպես աշխարհասփյուռ հայությանը միավորող գործոնի գոյությունը, որի արդյունքում սկիզբ առավ Հայաստանի Հանրապետություն-Հայ Սփյուռք (այսուհետև՝ Սփյուռք) հարաբերությունների փուլը,
2. Հայոց ցեղասպանությունից հետո գաղթաշխարհի հայության թվի գրեթե կրկնապատկման հետևանքով բազմաթիվ համայնքներում նոր իրավիճակի ձևավորումը,
3. ցեղասպանության հետևանքով հայրենիքը լքած հայության՝ քանակապես և որակապես ազդեցիկ դիրքի հասնելը գաղթաշխարհում, որի պատճառով Սփյուռքը սկսեց դիտարկվել գլխավորապես որպես Ցեղասպանության հետևանք¹,
4. համասփյուռքյան կազմակերպությունների գործունեության ընդարձակումը և աստիճանաբար նմանատիպ նոր կազմակերպությունների ստեղծումը, որը հետևանք էր վերոհիշյալ նոր իրողությունների պայմաններում հայությանը համախմբելու և ուղղորդելու պատմական անհրաժեշտության գիտակցման²,
5. 1920 թ. Հայաստանի Առաջին Հանրապետության խորհրդայնացումից հետո աշխարհասփյուռ հայության և հատկապես Սփյուռքի քաղաքական կազմակերպությունների նկատմամբ բացասական վերաբերմունքը և մի պահ նույնիսկ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների կողմից հարաբերությունների խզումն արտասահմանի հայության հետ, որը վերջինիս ստիպեց կենտրոնանալու սեփական կյանքի կազմակերպման հիմնախնդրի վրա՝ ձևավորելով հայկական համասփյուռքյան կազմակերպությունների ցանց:

Սփյուռքի պատմության պարբերացման համար կարևորագույն նախապայմանը Սփյուռքի և համապատասխան հասկացության ի հայտ գալու ժամանակաշրջանի ճշգրտումն է:

Հ. Մելիքսեթյանը կարծում է, որ Սփյուռքը սկսել է կազմավորվել Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ հարյուրհազարավոր հայեր հայտնվել են հին գաղթավայրերում, վերջնականապես ձևավորվել 1920-ական թթ., և մեզանում շրջանառության մեջ է դրվել «Ցրոնք» կամ «Սփյուռք» տերմինը³: Ի դեպ, նա համարում է, որ Սփյուռքի կազմավորումը տեղի է ունեցել Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատմանը զուգահեռ: Այդ

¹ Տե՛ս **Մելիքսեթյան Հ.**, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը (1920-1980 թթ.), Երևան, 1985, էջ 49:

² Տե՛ս **Եղիազարյան Ա.**, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության դեկավարության հաստատումը Սփյուռքում. «Հոգևոր Հայաստան»-ի ստեղծումը (հայեցակարգային որոշ դիտարկումներ), «Հայ գաղթականությունը և Հայրենիք-Սփյուռք կապերը 1918-1985 թթ.» միջազգային գիտաժողովի զեկուցումներ, Երևան, 2011, էջ 48:

³ Տե՛ս **Մելիքսեթյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 4:

Ժամանակ սփյուռքահայության թվաքանակը հասնում էր շուրջ մեկ միլիոնի¹:

Կ. Դավաթյանը գաղթաշխարհի «սփյուռքացման» գործընթացն ընդլայնում է Լոզանի խորհրդածողովից (1923 թ.) մինչև 1931-1932 թթ. ընկած ժամանակահատվածը, երբ գաղթական հայությունը հիմնավորվեց տարբեր երկրներում, «թարմացրեց» գոյություն ունեցող ու մարող գաղթավայրերը և ձևավորեց ազգային հավաքական կեցություն՝ «Սփյուռք» ընդհանրական անվանումով²:

Ըստ էդ. Մելքոնյանի՝ հայ իրականության մեջ «Սփյուռք» հասկացությունը ծնունդ է առել 1920-ական թվականներին, երբ Հայոց ցեղասպանությունից փրկված հարյուրհազարավոր հայերը, զրկված հայրենիք վերադառնալու հնարավորությունից, ցրվեցին աշխարհում և, գիտակցելով կատարվածի ճակատագրական նշանակությունը, գաղթաշխարհին իր՝ որակապես այդ նոր փուլում սկսեցին անվանել Սփյուռք³:

Ամփոփելով վերոբերյալը՝ կարող ենք նշել, որ Սփյուռքի աստիճանական ձևավորումը տեղի է ունեցել Հայոց ցեղասպանությունից հետո, և 1920-ական թթ. հայկական իրականության մեջ հայտնվել է «Սփյուռք» հասկացությունը:

1918-1920 թթ. Հայաստանի առաջին հանրապետության իշխանությունները փորձ կատարեցին ամրապնդելու կապերը գաղթաշխարհի հայության հետ: Սակայն հայկական անկախ հանրապետությանը վիճակված էր կարճատև գոյություն, և շուտով գաղթաշխարհի հայությունը ստիպված եղավ հարաբերություններ «կառուցել» հայկական նոր պետության՝ Խորհրդային Հայաստանի հետ, որի քաղաքական և ազգային առաջնահերթությունները սահմանվում էին Խորհրդային Միության իշխանությունների կողմից: Ստեղծվեց նոր իրավիճակ, որն ուներ հետևյալ առանձնահատկությունները.

1. 1921 թ. գաղթաշխարհում հաստատվեցին Հայաստանի Առաջին Հանրապետության նախկին ղեկավարները, որոնք անմիջապես ձեռնամուխ եղան արտասահմանի հայության կյանքի կազմակերպման խնդրին,
2. հայկական քաղաքական կազմակերպություններն այդուհետև ստիպված եղան գործունեություն ծավալել բացառապես արտասահմանում,

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 49-53:

² Տե՛ս **Դավաթյան Կ.**, Հայ Սփյուռքի պատմություն (համառոտ ակնարկ), Երևան, 2004, էջ 75:

³ Տե՛ս **Дятлов В., Мелконян Э.**, Армянская диаспора: очерки социокультурной типологии, Ереван, 2009, с. 42-43. Տե՛ս նաև **Մելքոնյան Էդ.**, Սփյուռք, «Սփյուռք հանրագիտարան», Երևան, 2003, էջ 9:

3. ձևավորվեց որոշակի քաղաքական հակադրություն Խորհրդային Հայաստանի և արտերկրի հայության շրջանում գործող ամենաազդեցիկ կազմակերպությունների միջև,
4. արտերկրի հայության նկատմամբ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների վերաբերմունքը սկսեց մեծապես ածանցվել վերոհիշյալ կազմակերպությունների նկատմամբ դիրքորոշումից, որոնց գործունեությունը երկրում արգելված էր,
5. Խորհրդային Հայաստանի իշխանություններն արտերկրի հայության հետ հարաբերվելու համար 1921 թ. ստեղծեցին Հայաստանի օգնության կոմիտեն, որի գործունեությունը գաղթաշխարհում հաջողված համարել չի կարելի նշված հակադրությունների պատճառով:

Նոր իրողությունների պայմաններում Սփյուռքում տարերայնորեն սկիզբ առավ ինքնակազմակերպման գործընթացը, որի առաջնեկը 1921 թ. մի շարք հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների միավորման արդյունքում վերջնականապես ձևավորված Ռամկավար ազատական կուսակցությունն էր¹:

Այսպիսով՝ հնարավոր է վեր հանել նաև Սփյուռքի՝ որպես ազգային համակեցական միջավայրի ձևավորման որոշ էական առանձնահատկություններ: Սփյուռքը, դատելով վերոհիշյալից, իրենից ներկայացնում էր գաղթաշխարհի՝ ընկերային և արժեքային առումներով որակապես նոր մակարդակ, որին բնորոշ էին.

1. հայրենիքի հետ խիստ սահմանափակ հարաբերությունների առկայությունը, որի պայմաններում արտերկրի հայությունը ստիպված էր ապավինել միմիայն սեփական հնարավորություններին,
2. արտերկրի հայության շրջանում համասփյուռքյան բնույթի կազմակերպությունների գործունեության ծավալումը,
3. այդ կազմակերպությունների շուրջ քաղաքական, մշակութային, կրթական, բարեգործական, երիտասարդական, լրատվական և այլ համասփյուռքյան կառույցների ցանցի ստեղծումը,
4. հայկականության պահպանության առավել ընդգրկուն միջավայրի ձևավորումը:

Կարևոր է նաև նշել, որ, ի տարբերություն գաղթաշխարհի, երբ տարբեր ընկերային ու արժեքային համակարգերում հայության գոյատևման և համարկման խնդիրների պարզաբանումը նախատեսում էր ի սկզբանե տարբերակված և առանձին մոտեցում, ապա սփյուռքյան իրականությունը, պայմանավորված համասփյուռքյան կազմակերպությունների շուրջ ձևավորված ազգային համակեցական միջավայրերի գոյությամբ, հայկականության պահպանության առումով նախնառաջ պահանջում է գլխավորապես ամ-

¹ Տե՛ս **Դալլաքյան Կ.**, Ռամկավար Ազատական Կուսակցության պատմություն (1921-1940), գիրք I, Երևան, 1999, էջ 13, 21:

բողջական դիտարկում: Առավել կարևոր են դառնում ընդհանրական գործընթացները Սփյուռքում: Այդ առումով առաջին հորիզոնականում Սփյուռքահամակեցության աշխարհագրական, էթնոժողովրդագրական, պատմական, մշակութային, հոգևոր-կրոնական և այլ հենքերի առկայության և դրանց պահպանման մակարդակի քննությունն է: Եթե գաղթաշխարհի պարագայում բացակայում էր աշխարհագրական հենքը, ապա այժմ Սփյուռքը ստանում է նաև աշխարհագրական հենք՝ համաշխարհային սահմաններ: Այդ սահմաններում որպես հայապահպանության գրավական են դիտարկվում համակեցության բոլոր հենքային արժեքները:

Սփյուռքի պատմության պարբերացումը պատմագիտության մեջ

Սփյուռքի պատմության պարբերացումը հաճախ է դարձել ուսումնասիրողների ուշադրության առարկա: Նրանք խնդրին անդրադարձել են տարբեր դիտանկյուններից և առաջարկել ուշագրավ պարբերացումներ: Ստորև կանդրադառնանք դրանցից հիմնականներին:

Կ. Դալլաքյանը կատարել է Սփյուռքի պատմության երկու կարգի պարբերացումներ՝ ելնելով Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների հիմնական զարգացումներից և Սփյուռքի պատմության հիմնական փուլերից: Նա Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները, առաջնորդվելով դրանցում առկա սկզբունքներով և կապերի աստիճանական ընդլայնման գործընթացով, բաժանում է հետևյալ ժամանակաշրջանների.

- ա. երբ դրանց հիմքում դրված էր ազգային միասնության սկզբունքը, և շեշտադրվում էր էթնիկ նույնության հանգամանքը. առաջին շրջանը ընդգրկում էր 1920-ական թթ. առաջին կեսերն ընկած ժամանակաշրջանը,
- բ. երբ հարաբերությունների հիմքում դրվեց դասակարգային շերտավորման սկզբունքը, և անհաշտ թշնամանք ձևավորվեց Սփյուռքի հայկական կուսակցությունների նկատմամբ: Սկսվեց Սփյուռքի հիմնական հատվածի օտարման գործընթացը հայրենիքից: Այս ժամանակաշրջանը տևում է 1920-ական թթ. երկրորդ կեսից մինչև 1960-ական թթ. սկիզբը,
- գ. երբ հարաբերությունների հիմքում դրված էր քաղաքական շերտավորման սկզբունքը: Այս ժամանակաշրջանում, որն ընդգրկում է 1960-ական թթ. սկզբից մինչև 1988 թվականը, Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները հարաբերություններ են հաստատում Ռամկավար ազատական և Սոցիալ դեմոկրատ հնչակյան կուսակցությունների հետ՝ թշնամանք տաճելով միայն Հայ հեղափոխական դաշնակցության նկատմամբ: 1964 թ. ստեղծվում է Սփյուռքահայության հետ

մշակութային կապի կոմիտեն, որն իրականացնում է ծավալուն գործունեություն,

դ. երբ աստիճանաբար վերացվում են բոլոր տեսակի շերտավորումները, և ազատ հարաբերություններ են հաստատվում Հայրենիքի և Մփյուռքի միջև: Այդ շրջանը սկիզբ առավ Սպիտակի երկրաշարժից հետո և շարունակվում է մինչ օրս¹:

Կ. Դավաքյանը Հայրենիք-Մփյուռք առնչությունների 1918-1920 թթ. ժամանակաշրջանը չի ընդգրկել իր կազմած՝ Հայրենիք-Մփյուռք հարաբերությունների ժամանակագրության մեջ՝ այն ներկայացնելով ներածության կարգով: Պատճառն այն է, որ նորանկախ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ղեկավարությունը ժամանակ չի ունեցել ծավալուն կապեր հաստատելու Մփյուռքի հետ՝ բավարարվելով միայն դժվարին դրության մեջ հայտնված հանրապետությանը Մփյուռքի օժանդակությունն ապահովելուն ուղղված քայլեր ձեռնարկելով²:

Դավաքյանը փորձել է փուլերի բաժանել նաև բուն Մփյուռքի պատմությունը: Ըստ նրա ընդհանուր առմամբ կարելի է կատարել հետևյալ պարբերացումը.

ա. գոյավորման փուլ (1920-ական թթ.), երբ գաղթաշխարհից անցում է կատարվում դեպի սփյուռքյան իրականություն,

բ. ինքնահաստատման փուլ (1930-1950-ական թթ.), երբ կայանում է սփյուռքահայ կյանքը, և ձևավորվում սփյուռքահայության հավաքական կեցության միջավայրը,

գ. զարթոնքի փուլ (1960-ական թվականներից մինչև մեր օրերը), երբ Մփյուռքում զարգացում են ապրել կրթությունն ու մշակույթը, ազգային-հոգևոր կյանքը և քաղաքական միտքը՝ ի դեմս Հայ դատի արդար լուծման համար մղվող պայքարի³:

Անտարակուսելի է, որ Կ. Դավաքյանը Մփյուռքի պատմության պարբերացումը ներկայացնում է գլխավորապես Հայրենիք-Մփյուռք առնչությունների լույսի ներքո: Թեև նա փորձ է կատարել փուլերի բաժանելու նաև Մփյուռքի պատմությունը՝ այնտեղ տեղի ունեցող հիմնական զարգացումների հենքի վրա, սակայն նրա մոտեցումն ակնհայտորեն թերի է, քանի որ Մփյուռքի պատմությունը բաժանելով գոյավորման, ինքնահաստատման և զարթոնքի փուլերի՝ հեղինակը դրանք հստակորեն ընդգծված ենթափուլերի չի բաժանել: Ուստի խիստ ընդհանրական այդ բաժանումն էական հետևությունների հիմք լինել չի կարող:

Ուսումնասիրողներից Ա. Բադալյանը մասնավորապես անդրադարձել է Խորհրդային Հայաստան-Մփյուռք կապերի պատմության պարբերացման

¹ Տե՛ս Կ. Դավաքյան Կ., Հայ Մփյուռքի պատմություն, էջ 23-51:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 22-23:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 78, 132-151:

խնդրին: Նրա կարծիքով՝ այդ կապերի պատմությունը կարելի է բաժանել երկու փուլի՝ 1921-1937 և 1945-1990 թթ.¹: Առաջին փուլում Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը քայլեր է ձեռնարկել Սփյուռքի հետ առնչություններն առավել արդյունավետ դարձնելու համար, սակայն 1937 թ. խզել է կապերը նրա հետ²: Խզման ժամանակաշրջանն ընդգրկում է 1937-1945 թթ., որից հետո Ի. Ստալինը մեղմացրել է վերաբերմունքը Սփյուռքի նկատմամբ: Որոշվել է Սփյուռքի հետ կապերը կրկին դարձնել առավել արդյունավետ՝ հիմք ընդունելով հայապահպանությունը և Խորհրդային Հայաստանի քարոզչությունը³:

Սփյուռքի պատմության պարբերացմանը որոշ ընդհանուր գծերով անդրադարձել են նաև արտերկրում:

Խ. Թուրյանը Սփյուռքի պատմությունը բաժանում է հետևյալ փուլերի.

ա. 1923-1965 թթ.՝ վերականգնման կամ վերակառուցման փուլ, երբ գաղթաշխարհի հին ու նոր շերտերի ջանքերով աստիճանաբար ձևավորվում է Սփյուռքը, և հին կազմակերպություններից բացի՝ ստեղծվում են նաև նորերը,

բ. 1965-1988 թթ.՝ մարտահրավերների փուլ, երբ Սփյուռքում տեղի ունեցող կերպափոխումները սկսում են վտանգել վերակառուցման ժամանակաշրջանի ձեռքբերումները և ազգային արժեքների ու մասնավորապես լեզվի պահպանության միջավայրը: Միաժամանակ վերականգնվում են կապերը Խորհրդային Հայաստանի հետ: Կարևորագույն խնդիրներից մեկը Սփյուռքում սկիզբ առած այսպես կոչված «սերունդների պայքար»-ն էր, որն արտահայտվում էր ի դեմս Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների ու Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո հայրենիքից արտաքսվածների միջև գաղափարաբանական հակասությունների: Այն առնչվում էր նաև Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների նկատմամբ թշնամական կամ բարեկամական մոտեցումների առկայությանը,

գ. 1988 թվականից մինչև մեր օրերն ընկած շրջափուլ, որը բնորոշվում է Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումով և Սփյուռքի էլիտաների միջև մղվող պայքարով⁴:

Խ. Թուրյանի պարբերացումը պարունակում է էական ընդգծումներ, որոնք օգնում են խորությամբ ըմբռնելու Սփյուռքի պատմության զարգացման մի շարք առանձնահատկություններ:

¹ Տե՛ս **Բաղայան Ա.**, Խորհրդային Հայաստան-Սփյուռք կապերի պատմության փուլերը, «Հայ գաղթականությունը և Հայրենիք-Սփյուռք կապերը 1918-1985 թթ.» միջազգային գիտաժողովի զեկուցումներ, էջ 69-76:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 69-72:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 73-74:

⁴ Տե՛ս **Tölölyan Kh.**, Elites and Institutions in the Armenian Transaction, Diaspora, A Journal of Transnational Studies, vol. 9, N 1, spring, 2000, pp. 107-136.

Ս. Փեթթին առանձնացնում է Սփյուռքի պատմության երեք փուլ.

- ա. Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումից հետո մինչև 1960-ական թթ. սկիզբը, երբ սփյուռքահայության մեջ գերիշխողը Խորհրդային Հայաստան ներգաղթի գաղափարն էր, որը փուլային տարբերակով իրականացվում էր խորհրդային իշխանությունների կողմից,
- բ. 1960-ական թթ. սկզբից մինչև Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումը, երբ արտերկրի հայությունն ինքն իրեն համարում էր այլևս բնական պետության մշտական բնակիչ, սակայն շարունակում զբաղվել ազգային խնդիրների լուծմամբ,
- գ. Հայաստանի քաղաքական անկախության շրջան, երբ սկսում է վերականգնվել ազգային միասնության (էթնիկ ընդհանրության) գաղափարը¹: Նման բաժանումը թեև հիմնվում է Սփյուռքի զարգացման ընթացքում տեղի ունեցած կարևոր իրողությունների վրա, սակայն ակնհայտորեն ամբողջական համարվել չի կարող:

Հետաքրքրական է նաև «Policy Forum Armenia» կազմակերպության «Հայաստան-Սփյուռք հարաբերություններ. անկախությունից 20 տարի անց» վերնագրով զեկուցման մեջ տեղ գտած՝ Հայաստան-Սփյուռք հարաբերությունների պատմության պարբերացումը: Այն հանգում է հետևյալին.

- ա. նախապատերազմական փուլ (1920-1945 թթ.), երբ հայկական իրականությունը երկփեղկված էր, և տեղի էին ունենում «գուգահեռ» վերակառուցում կամ վերականգնում: Այս փուլում Հայաստանում կառուցվում էր խորհրդային տիպի պետություն, իսկ Սփյուռքում ձևավորում էին հավաքական կենսագործունեության միջավայր, կառույցներ ու կազմակերպություններ,
- բ. հետպատերազմական փուլ (1945-1988 թթ.), երբ Սփյուռքը բաժանված էր երկու մասի՝ արտաքին ու ներքին: Արտաքին Սփյուռքի հետ հարաբերությունները «կառուցվում» էին գաղափարաբանական հակադրությունների և ընդհանրությունների սկզբունքով, իսկ ներքին Սփյուռքն ամբողջությամբ ենթարկված էր խորհրդային ազդեցությանը,
- գ. 1988 թ. Ղարաբաղյան շարժմամբ Հայաստան-Սփյուռք հարաբերություններում սկզբնավորվում է նոր փուլ, որը կարելի է բնորոշել որպես հարաբերությունների վերականգնման շրջան, և որը ձգվեց մինչև 1991 թվականը,
- դ. անկախության փուլ, երբ Հայաստան-Սփյուռք հարաբերությունները կառուցվում էին «de jure» սկզբունքով²:

¹ St' u The Armenians. Past and Present in the Making of National Identity, ed. by Ed. Herzog and M. Kurkchian, New York, 2005, pp. 126-131.

² St' u Armenia-Diaspora Relations: 20 Years Since Independence, A Publication of Policy Forum Armenia, 2010, pp. 7-10.

Կարելի է նկատել, որ թեև սույն ստորաբաժանումը հիմնված է իրատեսական մոտեցումների վրա, սակայն դարձյալ ամբողջական չէ: Մասնավորապես, անդրադարձ չկա այն կարևոր իրողությանը, որ 1991 թ. ի վեր Հայաստանի Հանրապետությունից հեռացած տասնյակհազարավոր հայերի հաստատումը զգալի տեղաշարժեր առաջացրեց Սփյուռքում՝ ազդելով նաև Հայաստան-Սփյուռք առնչությունների վրա:

Դատելով վերոհիշյալից՝ ակնհայտ է, որ Սփյուռքի պատմության պարբերացումը անհրաժեշտ է կատարել՝ մի կողմից ըստ բուն սփյուռքյան զարգացումների, իսկ մյուս կողմից՝ ըստ Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների բնույթի ու բովանդակության: Ստորև փորձենք ընդհանուր գծերով ներկայացնել Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների և Սփյուռքի պատմության կարևոր իրադարձությունները, որոնց ընկալումը հնարավորություն կտա կատարել Սփյուռքի պատմության ամբողջական պարբերացումը:

Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունների հիմնական դրսևորումները՝ որպես Սփյուռքի պատմության պարբերացման հիմք

Ի տարբերություն հայ գաղթաշխարհի պատմության, երբ հիմնականում բացակայում էր հայրենի պետությունը, Սփյուռքի պատմության ամբողջ ընթացքն ուղեկցել է հայկական պետությունը: Ուստի՝ եթե հայ գաղթաշխարհի պատմության պարբերացումն իրականացվում է իր իսկ հիմնական զարգացումների հենքի վրա, ապա Սփյուռքի պարագայում դրան պետք է հավելել նաև առնչությունները հայրենի պետության հետ: Ավելին, 1918 թ. վերականգնված Հայոց պետականությունն անցել է երեք շրջափուլ՝ Առաջին Հանրապետություն, Երկրորդ կամ Խորհրդային Հանրապետություն և Երրորդ Հանրապետություն, որոնցից յուրաքանչյուրի ընթացքում Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները միմյանցից որակապես տարբերվել են գլխավորապես փոխընկալման ասպարեզում:

Դատելով վերոհիշյալից՝ Սփյուռքի պատմության պարբերացումն իրականացնելիս հարկ է հաշվի առնել երկու փոխկապակցված իրողություններ՝ հայրենի պետության առկայությունը և հիմնական զարգացումները Սփյուռքում:

Առաջին տեսակետից Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները XX դարում կարելի է բաժանել երեք հիմնական ժամանակաշրջանների՝ Առաջին Հանրապետության (1918-1920 թթ.), Երկրորդ կամ Խորհրդային Հանրապետության (1921-1991 թթ.) և Երրորդ Հանրապետության (1991 թվականից մինչև օրս):

Առաջին ժամանակաշրջանը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության կարճատև գոյության և նրա դիմակայած ծայրահեղ դժվարությունների պատճառով կարելի է բնութագրել որպես զուտ Հայրենիք-Սփյուռք հարաբե-

րությունների սկզբնավորման փուլ: 1920 թ. պետության ղեկավարությունը, քննարկելով Արտաքին գործերի նախարարի զեկուցումը գաղութներում տարվելիք աշխատանքների մասին, որոշում է այդ նախարարության կազմում ստեղծել գաղութների բաժին՝ վերջիններիս «նյութական ու բարոյական ուժերը Հայաստանի օգտին օգտագործելու նպատակով»¹:

Երկրորդ ժամանակշրջանը նշանավորվեց դեռևս առաջին փուլում նախանշված՝ գաղթականության ներգաղթի կազմակերպմամբ: 1920-1930-ական թթ. տասնյակի ազարավոր գաղթականներ տեղափոխվեցին Խորհրդրդային Հայաստան: Այդ ենթապարբերաշրջանում գաղթականության վերջին խումբը Խորհրդային Հայաստան տեղափոխվեց 1936 թ.²: Սակայն 1937 թ. Խորհրդային Հայաստանում Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության (այսուհետև՝ ՀԲՄ) գործունեության կասեցումով Խորհրդային Հայաստանի և Սփյուռքի միջև դադարեցվեցին բոլոր կապերը³:

Սփյուռքի պատմության կարևոր փուլերից մեկը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին սփյուռքահայության օգնության կազմակերպումն էր Խորհրդային Հայաստանին: Չնայած խորհրդային իշխանությունների կողմից մերժված լինելուն՝ Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին Սփյուռքի ուշադրության կենտրոնում մայր Հայրենիքն էր, որը դարձյալ կանգնած էր վտանգի առջև⁴:

1946-1949 թթ. սփյուռքահայության ներգաղթը («Մեծ հայրենադարձություն») կարևոր երևույթ էր Սփյուռքի կյանքում⁵: Հասկանալի է, որ հայապահպանության հիմնական դրդապատճառն ու նպատակն առնչվում են հայության՝ հայրենիք վերջնական վերադարձին: Ուստի շուրջ 90.000 հայերի ներգաղթը Խորհրդային Հայաստան⁶ վկայությունն էր այն բանի, որ հայապահպանությունը հասել է գլխավոր նպատակին: Չնայած դրան, այն զգալիորեն սրեց ներսփյուռքյան հակասությունները, մասնավորապես այդ գործընթացի նկատմամբ Սփյուռքի կազմակերպությունների դրական կամ բացասական վերաբերմունքի առկայության պայմաններում: Այսպես թե այնպես, ստալինյան բռնապետության պայմաններում նույնիսկ գերնպատակի իրականացման գործընթացը չէր կարող միանշանակ արձագանքների արժանանալ սփյուռքյան իրականության մեջ⁷: Ավելին, 1949 թ. ընդհատելով

¹ Տե՛ս **Մելիքսեթյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 45:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 115:

³ Տե՛ս **Մելքոնյան Էդ.**, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը Խորհրդային Հայաստանում 1923-1937 թթ., Երևան, 1999, էջ 167-169:

⁴ Տե՛ս **Մելիքսեթյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 170-171, **Ղալաքյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 41:

⁵ 1946-1949 թթ. ներգաղթի մասին մանրամասն տե՛ս **Ստեփանյան Ա.**, XX դարի հայրենադարձությունը հայոց ինքնության համակարգում, Երևան, 2010, էջ 82-161:

⁶ Տե՛ս **Մելիքսեթյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 274:

⁷ Տե՛ս **Ստեփանյան Ա.**, Հայրենադարձության հայկական փորձը (1946-1948 թթ.), ՊԲՀ, 2010, թիվ 1, էջ 149-160:

ներգադրի ծրագիրը և հալածանքների ենթարկելով ներգաղթածներին¹ ԽՍՀՄ իշխանությունները «հիմնավորեցին» Սփյուռքում բնակվող իրենց ընդդիմախոսների կռվանները:

1960-1980-ական թթ. Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների սերտացման կարևոր փուլ էին, երբ Խորհրդային Հայաստանը Սփյուռքի հետ իր առնչությունները բարելավվելու նպատակով 1964 թ. հիմնադրեց Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն²:

1988 թ. սկիզբ առան մի կողմից Սպիտակի երկրաշարժից տուժածների համար Սփյուռքում օգնություն հավաքելու, իսկ մյուս կողմից՝ հայ նորօրյա ազատամարտին աջակցելու կամ ուղղակի մասնակցության գործընթացները:

Երրորդ ժամանակաշրջանը նշանավորվեց 1991 թ. Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումով, երբ փաստացիորեն «օրինականացվեց» դեռևս 70 տարի առաջ հայրենիքից հարկադրաբար հեռացած կազմակերպությունների վերադարձի իրավունքը:

1991-1998 թթ. Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների զարգացումն ի վերջո ավարտվեց մասնակի բախմամբ, որն իր հիմնական դրսևորումը ստացավ 1994 թ. Հայաստանի Հանրապետությունում ՀՅԴ գործունեության ժամանակավոր կասեցմանը վերաբերող՝ ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի հրամանագրով: Բացի դրանից, խնդիրներ առաջացան Սփյուռքի մյուս կուսակցությունների և նրանց հայաստանյան մասնաճյուղերի միջև: Այս շրջափուլի հիմնական ձեռքբերումը եղավ «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի ստեղծումը 1992 թվականին:

Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերություններում կարևոր փուլ էր 1998-2008 թթ. միջակայքը: 1998 թ. Սփյուռքի քաղաքական կազմակերպություններից առաջինը և առայժմ միակը՝ ՀՅԴ-ն, իր կենտրոնավայրը տեղափոխեց հայրենիք: Մյուս կողմից սկիզբ առավ Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների զարգացման նոր փուլը, որը նշանավորվեց քաղաքական ընդհանուր օրակարգի հստակեցման գործընթացով: Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունները քաղաքական օրակարգի մաս դարձրին Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը:

Հայրենիք-Սփյուռք միասնական օրակարգի մշակմանն էին միտված Հայաստան-Սփյուռք առաջին (1999), երկրորդ (2002) և երրորդ (2006) խորհրդաժողովները:

Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների պատմության հաջորդ ենթաշրջափուլը սկսվեց 2008 թ. և նշանավորվեց ՀՀ Սփյուռքի նախարարության ստեղծումով:

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս **Միքայիանյան Ռ.**, Հայրենիք-Սփյուռք մշակութային կապերը 1966-1990 թվականներին, Լրաբեր հասարակական գիտությունների (ԼՀԳ), 2008, թիվ 2, էջ 209-218:

*Մփյուռքյան հիմնական զարգացումները՝ որպես Մփյուռքի
պատմության պարբերացման հիմք*

Ինչպես նշվեց, Մփյուռքն իրենից ներկայացնում էր հայ գաղթաշխարհի զարգացման որակապես նոր վիճակ, որի կարևոր բնութագրիչներից մեկը կազմակերպական բարձր մակարդակն էր:

Մփյուռքի կազմակերպման գործընթացն ընդգրկում է 1920-1930-ական թվականները: 1921 թ. մի շարք հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների միավորումը հանգեցրեց քաղաքական նոր կառույցի՝ Ռամկավար ազատական կուսակցության ստեղծմանը, որը եկավ համալրելու Մփյուռքի քաղաքական ներկայակերպը:

1921 թ. Մփյուռքում հաստատվեցին Հայաստանի Առաջին Հանրապետության նախկին ղեկավարները, որոնց ներկայությունը մեծ նշանակություն ունեցավ սփյուռքահայության կյանքում: Նախկինում առիթն ունեցել ենք անդրադառնալու 1920-1930-ական թթ. աշխարհասփյուռ հայության շրջանում «Հոգևոր Հայաստան» կոչվող համակեցական համակարգի ձևավորման նախաձեռնությանը, որի հիմնական նպատակը եղել է համասփյուռքյան բնագավառային-մասնագիտական կազմակերպությունների և համայնքային կառույցների միջոցով հայության համար ներազգային կենսագործունեության դաշտի ձևավորումը¹: Շուտով նման համակարգեր սկսում են ձևավորել նաև արտերկրում գործող այլ համասփյուռքյան կազմակերպություններ: Դա յուրօրինակ մի պատասխան էր Խորհրդային Հայաստանի գրաված դիրքորոշմանը և համաշխարհային նոր իրողություններին: Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետությունը կտրում էր կապերը Մփյուռքի հետ, որի հետևանքով սփյուռքյան ազդեցիկ կազմակերպությունները սկսում են սեփական ուժերով իրականացնել Մփյուռքի կազմակերպված վիճակ հաղորդելու առաքելությունը:

Համասփյուռքյան կառույցներից թերևս միակը, որը 1920-1930-ական թթ. պահպանում էր կապերը Խորհրդային Հայաստանի հետ, ՀԲԸՄ-ն էր: Վերջինս Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների համար ընդունելի էր համարվում այն պարզ պատճառով, որ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության իշխանությունների հետ չէր համագործակցել²: Ուստի 1923 թ. Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները ՀԲԸՄ արտոնեցին երկրում հանրօգուտ գործունեություն իրականացնելու առաքելություն³:

¹ Տե՛ս **Երիզազարյան Ա.**, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ղեկավարության հաստատումը Մփյուռքում, էջ 41-52: Տե՛ս նաև **Վրացյան Ս.**, Խոսք ընդ ուսուցչի, Տ. Տ. Գևորգ Զ արք. կաթողիկոսին, ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետի «Տարեգիրք», Երևան, 2009, էջ 207-213:

² Տե՛ս **Մելքոնյան Էդ.**, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը Խորհրդային Հայաստանում, էջ 24:

³ Նույն տեղում, էջ 28:

Այս ամենից պարզ է դառնում, որ արտերկրի հայությունը կամ առնվազն վերջինիս կազմակերպված հատվածը ստիպված էր որդեգրելու զուտ սփյուռքյան գործունեություն: Այսպես, հաշվի առնելով նաև հայրենի պետության կողմից մերժված լինելու իրողությունը, աստիճանաբար ծնեց «Սփյուռք» հասկացությունը՝ որպես առանձին, ինքնակազմակերպվող և ինքնադեկլարվող ամբողջություն: Վերջինիս ձևավորումն իր արտահայտությունը գտավ նաև «Հոգևոր Հայաստան», «Անհայրենիք պետություն» և նմանատիպ այլ հասկացությունների ի հայտ գալով¹:

Անմիջապես անցում կատարվեց սեփական ուժերով հայապահպանության ծրագրերի, հայության կազմակերպման և ուղղորդման խնդիրների լուծմանը: Մեկը մյուսի հետևից սկսեցին ծնունդ առնել կրթական, մշակութային, երիտասարդական և այլ կազմակերպություններ:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի հետևանքով վտանգված հայության իրավունքների պաշտպանության հրամայականը 1940-ական թթ. աշխուժացնում է հայ քաղաքական միտքը Սփյուռքում, և հայության ներկայացուցիչները մի կողմից հարաբերությունների մեջ են մտնում նացիստական Գերմանիայի ղեկավարների հետ՝ հայ ռազմագերիների կյանքը փրկելու և գրավյալ տարածքներում հայության անվտանգությունն ապահովելու նպատակով², իսկ մյուս կողմից՝ 1944 թ. ԱՄՆ-ում կյանքի են կոչում քաղաքական բնույթ ունեցող Հայ դատի հանձնախումբը, որի առջև դրվեց հայության քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական և այլ իրավունքների պաշտպանության խնդիր³:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո սկիզբ առած սառը պատերազմը երկվեղկեց հայկական իրականությունը նաև աշխարհաքաղաքական առումով: Խորհրդային պետության սահմաններում բնակվող հայությունը և Սփյուռքը փաստացիորեն հայտնվեցին երկու հակադիր ճամբարներում:

Չնայած 1946-1949 թթ. սփյուռքահայերի զանգվածային ներգաղթի կարևորությանը, դրա հետևանքները Սփյուռքում զգալի էին: Մի շարք համայնքներ զգալիորեն տուժել էին և դարձել ավելի սակավաթիվ: Նրանց առաջ դարձյալ ծառացավ կայացման և գոյատևման խնդիր⁴:

1940-1950-ական թթ. Սփյուռքի պատմության մեջ մտան որպես համասփյուռքյան մշակութային կառույցների ստեղծման ժամանակահատված:

¹ Տե՛ս «Յուսաբեր» օրաթերթ, Գահիրե, 22 հունվար, 1924:

² Տե՛ս «Պատմագրություն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության, քառաստոր շարք՝ նվիրված ՀՅԴ 113-ամյակին, Դ հատոր, Երևան, 2003, էջ 341-347: Տե՛ս նաև **Նավասարդեան Վ.**, Անպարկեշտ արշավի մը առթիվ, Գահիրե, 1948:

³ Տե՛ս «Պատմագրություն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության, Դ հատոր, էջ 308:

⁴ Իրանահայ համայնքի խնդիրների վերաբերյալ մասնավորապես տե՛ս **Ստեփանյան Ա., Մարգարյան Հ.**, Իրանահայերի ներգաղթն ու վերաբնակեցման խնդիրները (1946-1970-ական թվականներին), ՊԲՀ, 2009, թիվ 1, էջ 43-53:

Ռամկավար ազատական կուսակցությունը 1947 թ. հիմնադրեց «Թեքեյան» մշակութային միությունը, իսկ Սոցիալ դեմոկրատ հնչակյան կուսակցությունը 1955 թ. ստեղծեց «Նոր Մերունդ» մշակութային միությունը: Դեռևս 1928 թ. ՀՅԴ կողմից ստեղծվել և Սփյուռքում ծավալուն գործունեություն էր իրականացնում Համազգային հայ կրթական և մշակութային միությունը:

Հայ դատի լուծման և Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հրամայականը սփյուռքահայ որոշ շրջանակներում աստիճանաբար ի հայտ բերեց արմատական տրամադրություններ, որոնց հետևանքով 1970-ական թթ. Սփյուռքում սկիզբ առավ ռազմաքաղաքական պայքարի փուլը, որը շարունակվեց մինչև 1980-ական թթ. երկրորդ կեսը: Զինված պայքար են սկսում Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակը և Հայոց ցեղասպանության արդարության մարտիկները¹: Այդ պայքարն սկսեց մարել 1980-ական թթ. վերջերին, սակայն սկիզբ առնող Արցախյան շարժումը և մոտալուտ ինքնապաշտպանական կռիվները նոր մարտադաշտ տրամադրեցին տասնամյակից ավելի տևած զինված պայքարում թրծված մարտիկներին: Վերջիններից շատերը մարտնչեցին Արցախում և փառքով պսակեցին իրենց անունները:

1991 թ. սկիզբ առած նոր շրջափուլի կարևորագույն առանձնահատկություններից էր այսպես կոչված Նոր Սփյուռքի «ի հայտ գալը»: Նախկին խորհրդային հանրապետություններում բնակվող հայերը, որոնք մինչ ԽՍՀՄ փլուզումը միասնական պետության քաղաքացիներ էին, վերածվեցին ազգային փոքրամասնության ներկայացուցիչների, իսկ ընդհանուր առմամբ՝ Սփյուռքի: Ակնհայտ է, որ կազմակերպական խնդիրները հետխորհրդային հայ համայնքներում այնքան էլ բարձր մակարդակի վրա չէին, ուստի շատ արագ անհրաժեշտություն ծագեց կյանքի կոչելու համայնքային կազմակերպություններ: Բացի տեղային համայնքային կազմակերպություններից՝ շուտով հիմնադրվում են առավել ընդգրկուն հայկական կազմակերպություններ, որոնցից կարևորներն էին 2000 թ. ստեղծված Ռուսաստանի հայերի միությունը և 2001 թ. ստեղծված Ուկրաինայի հայերի միությունը:

Սփյուռքի պատմության պարբերացումը սփյուռքյան զարգացումների և Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների ընդհանուր համատեքստում

Վերը քննարկված իրողությունները ցույց են տալիս, որ Սփյուռքի շուրջ 100-ամյա պատմության պարբերացումն անհնար է արդյունավետորեն իրականացնել՝ առանց հաշվի առնելու Սփյուռքի հիմնական զարգացումները և Հայրենիք-Սփյուռք առնչության խնդիրը:

Մեր նախորդների մոտեցումները, լինելով խիստ իրատեսական, շրջանցել են մեկ կարևոր իրողություն. ***Սփյուռքի ամբողջ պատմությունը, ի տար-***

¹ Տե՛ս Պատմագրություն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության, Դ հատոր, էջ 371-404:

բերություն հայ գաղթաշխարհի պատմության, մշտապես ուղեկցվել է հայրենի պետության առկայությամբ, չնայած Հայոց պետականությունը տարբեր կերպափոխումներ է ունեցել: Միյուրքի վրա այս կամ այն չափով իրենց ազդեցությունն են թողել հիմնականում այդ կերպափոխումները: Խնդիրն այն է, որ հայկական երեք հանրապետություններից Միյուրքը տևականորեն առնչվել է Խորհրդային Հայաստանի հետ, երբ Միյուրքի հետ հարաբերություններում առկա էին անլուծելի մի շարք խնդիրներ: Այդ իսկ պատճառով, չնայած հայրենի պետության առկայությանը, տասնամյակներ շարունակ Միյուրքը նրա հետ հարաբերություններ չի ունեցել:

Մյուս կարևոր խնդիրն առնչվում է Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնմանը հաջորդած առաջին տարիներին երկրում սկիզբ առած արտագաղթի հետևանքով տասնյակհազարավոր հայերի հաստատմանը Միյուրքում, որին, ինչպես վերը տեսանք, Միյուրքի պատմության պարբերացումներում էական նշանակություն չի տրվել:

Հաշվի առնելով նաև վերոհիշյալը՝ ներկայացնենք Միյուրքի պատմության պարբերացման մեր հայեցակետը.

1. Միյուրքի ձևավորման և Հայրենիք-Միյուրք հարաբերությունների սկզբնավորման ժամանակաշրջան (1918-1920 թթ.):

Այդ ժամանակաշրջանում՝

ա. ցեղասպանությունից փրկված և հայ գաղթաշխարհի շարքերը համալրած հարյուրհազարավոր գաղթականների առկայությամբ աստիճանաբար ձևավորվում է և կայանում Միյուրքը՝ որպես աշխարհասփյուռ հայության հավաքական կենսագործունեության միջավայր,

բ. նորաստեղծ Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը, ի սկզբանե գտնվելով բարդ քաղաքական գործընթացների կիզակետում, Միյուրքի հետ կայուն ու զարգացող հարաբերություններ հաստատել չկարողացավ, չնայած փորձ կատարեց ապահովելու Միյուրքի աջակցությունը:

2. Միյուրքի կազմակերպակառուցվածքային զարգացման և Հայրենիք-Միյուրք հարաբերությունների անկման շրջան (1921-1937 թթ.):

Այդ ժամանակաշրջանում՝

ա. Միյուրքում վաղուց ի վեր գոյություն ունեցող կուսակցություններից և համասփյուռքյան կազմակերպություններից (ՄԴՀԿ, ՀՅԴ, ՀԲԸՄ, Հայ օգնության միություն և այլն) բացի ձևավորվում են նաև հասարակական-քաղաքական (Ռամկավար ազատական կուսակցություն) և կրթամշակութային (Համազգային հայ կրթական և մշակութային միություն) բնույթի համասփյուռքյան կազմակերպություններ, որոնց առաքելությունը հայապահպանությունն էր և հայության կազմակերպումն ու միավորումը,

- բ. Սփյուռքի տարբեր համայնքներում ձևավորվում են համայնքային-տեղական կազմակերպություններ, որոնք գործում էին առանձին վերցրած պետության, երկրամասի կամ քաղաքի հայության շրջանում,
- գ. 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության ճնշումից հետո Սփյուռքում հաստատվում են Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ղեկավարները, որոնք մշակում են աշխարհասփյուռ հայության հավաքական կենսագործունեության՝ «Հոգևոր Հայաստան» անունը ստացած միջավայրի ձևավորման հայեցակարգը, որի վերջնականպատակը տարաբնույթ ապակուսակցական համասփյուռքյան կազմակերպությունների միջոցով սփյուռքահայության կյանքի համակարգումն էր,
- դ. Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները Սփյուռքի օժանդակությունն ապահովվելու համար 1921 թ. կյանքի են կոչում Հայաստանի օգնության կոմիտեն, իսկ այնուհետև անհրաժեշտաբար ձեռնամուխ լինում գաղթականների մասնակի ներգաղթ կազմակերպելու գործին,
- ե. Խորհրդային Հայաստանում աստիճանաբար արգելվում է Սփյուռքի կազմակերպությունների գործունեությունը, և միակ բացառությունը մինչև 1937 թ. երկրում օրինական ներկայացուցիչ ունեցող ՀԲԸՄ-ն էր:

3. Սփյուռքում քաղաքական մտքի վերելքի և Խորհրդային Հայաստան-Սփյուռք քաղաքական հակասությունների շրջան (1937-1964 թթ.):

Այդ ժամանակաշրջանում՝

- ա. Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի հետևանքով վտանգի ենթարկված հայության խնդիրների լուծման հրամայականն աշխուժացնում է հայ քաղաքական միտքը Սփյուռքում, որը սկսում է հայության կյանքի անվտանգության ապահովման ուղիների փնտրտուք՝ հարաբերությունների մեջ մտնելով նացիստական Գերմանիայի իշխանությունների հետ և ԱՄՆ-ում հիմնադրելով հայության իրավունքների պաշտպանությանը միտված Հայ դատի հանձնախումբը,
- բ. Խորհրդային իշխանությունները, հետապնդելով զուտ քաղաքական նպատակներ¹, 1946-1949 թթ. կազմակերպեցին սփյուռքահայության ներգաղթը, որը ոչ միայն չնպաստեց Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների վերականգնմանը, այլև սրեց հարաբերությունները Սփյուռքում՝ կապված այդ գործընթացի նկատմամբ սփյուռքյան կազմակերպությունների դիրքորոշման, ինչպես նաև ներգաղթողների նկատմամբ կիրառվող հալածանքների հետ,
- գ. Առաջին աշխարհամարտին հաջորդած սառը պատերազմի հետևանքով հայությունն աշխարհաքաղաքական առումով երկփեղկվեց, ըստ որում՝ Խորհրդային Հայաստանը և Խորհրդային Միության հայությունը հայտնվեցին այսպես կոչված սոցիալիստական, իսկ սփյուռքահայությունը՝ հակառակ ճամբարներում,

¹ Տե՛ս **Ստեփանյան Ա.**, XX դարի հայրենադարձությունը..., էջ 85-88:

դ. այդ պատճառով սփյուռքահայության հետագա ներգաղթը շուրջ երկու տասնամյակով հետաձգվեց,

ե. Սփյուռքում սկսվեց համասփյուռքյան մշակութային նոր կազմակերպությունների ստեղծման գործընթացը, և եթե ՀՅԴ-ը նման կազմակերպություն ստեղծել էր դեռևս 1928 թ., ապա ՌԱԿ-ի կողմից «Թեքեյան» մշակութային միությունը հիմնադրվեց 1947 թ., իսկ Սոցիալ դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության «Նոր սերունդ» մշակութային միությունը ստեղծվեց 1955 թ.: Այս գործընթացը հետևանք էր այն իրողության, որ Սփյուռքի կուսակցություններում գիտակցել էին Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների երկարատև խզման հեռանկարը և ձեռնարկել միայն սեփական ուժերով սփյուռքահայության կրթամշակութային կյանքի կազմակերպումը:

4. Սփյուռքում նոր զարգացումների և Խորհրդային Հայաստան-Սփյուռք հարաբերությունների բարելավման շրջան (1964-1988 թթ.):

Այդ ժամանակաշրջանում՝

ա. սփյուռքահայ կրթամշակութային կյանքի զարգացումը և քաղաքական մտքի վերելքի շարունակությունը 1972 թ. ԱՄՆ-ում ծնունդ տվեցին Ամերիկայի հայկական համագումար կազմակերպությանը¹,

բ. Հայ դատի լուծման և Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հրամայականը Սփյուռքում արմատական քայլերի դրդեց որոշ անհատների ու կազմակերպությունների, որի հետևանքով 1970-ական թթ. սկզբին ծնունդ առան հայկական ռազմաքաղաքական և վրիժառուական կազմակերպություններ, որոնցից ամենահիշարժանը Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակն ու Հայոց ցեղասպանության արդարության մարտիկներն էին,

գ. 1961 թ. Խորհրդային իշխանությունը որոշում ընդունեց սփյուռքահայերի նոր ներգաղթ կազմակերպելու վերաբերյալ, որի արդյունքում 1960-1970-ական թթ. Խորհրդային Հայաստան ներգաղթեց ավելի քան 30 հազար սփյուռքահայ²,

դ. 1964 թ. Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները Սփյուռքի հետ կապերի վերականգնման և ամրապնդման նպատակով հիմնադրեցին Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն, որը բեղմնավոր գործունեություն ծավալեց 1960-1980-ական թվականներին,

ե. Խորհրդային իշխանություններն աստիճանաբար սկսում են մեղմացնել անհաշտ քաղաքականությունը Սփյուռքի կազմակերպություններ-

¹ Տե՛ս **Նահապետյան Գ.**, Ամերիկայի հայկական համագումարի կազմավորումը, նպատակներն ու կառուցվածքը, ԼՀԳ, 1997, թիվ 3, էջ 25-32:

² Տե՛ս **Մելիքսեթյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 255-258:

րի նկատմամբ՝ որպես բացառություն պահպանելով թշնամանքը միայն ՀՅԴ նկատմամբ¹:

5. *Մփյուռքի՝ դեպի Հայրենիք շրջադարձի, Հայրենիք-Մփյուռք ազատ հարաբերությունների և Նոր Մփյուռքի ձևավորման շրջան (1988 թվականից մինչև օրս):*

Այդ ժամանակաշրջանում՝

- ա. սկիզբ առած Արցախյան շարժումը, հայերի նոր ցեղասպանությունը Սոււզայիթում, ինչպես նաև ավերիչ երկրաշարժը համայն հայության ուշադրությունը և պայքարի ավյունն ուղղորդեցին դեպի հայրենիք,
- բ. Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումը նոր լիցք հաղորդեց արդեն իսկ սերտացող Հայրենիք-Մփյուռք հարաբերություններին, և Մփյուռքի առաջ վերջապես բացվեցին հայրենի պետության փակ դռները,
- գ. Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնմանը հաջորդած առաջին տարիներին ստեղծված դժվարին իրավիճակից դրդված՝ տասնյակհազարավոր հայեր արտագաղթեցին երկրից, որի հետևանքով ավելի մեծացավ սփյուռքահայության թվաքանակը, և Մփյուռքում իրավիճակը որոշակիորեն փոխվեց,
- դ. 1992 թ. ստեղծվեց «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամը հայկական երկու հանրապետությունների կենսական մի շարք խնդիրները համահայկական միջոցներով լուծելու նպատակով,
- ե. Հայրենիք-Մփյուռք հարաբերությունները որոշակի տեղատվություն ապրեցին սփյուռքյան քաղաքական կազմակերպությունների՝ Հայրենիքում ունեցած հիմնականում քաղաքական խնդիրների պատճառով, սակայն դրանք ի գործու չեղան խափանելու Հայրենիք-Մփյուռք համախմբման անբեկանելի ընթացքը,
- զ. Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության երկրորդ նախագահ Ռ. Քոչարյանի օրոք վերջնականապես լուծում ստացան Հայրենիք-Մփյուռք հարաբերություններում առկա մի շարք խնդիրներ, և մասնավորապես ձևավորվեց ընդհանուր քաղաքական օրակարգ,
- է. 1999, 2002 և 2006 թթ. տեղի ունեցան Հայաստան-Մփյուռք երեք խորհրդաժողովներ, որոնց հիմնական նպատակը համազգային օրակարգի, հայության առաջ ծառայած խնդիրների լուծման համատեղ ձևաչափերի և Հայրենիք-Մփյուռք հարաբերությունների համակարգման մեխանիզմների մշակումն էր,
- ը. ԽՍՀՄ տարածքում բնակվող հայությունը 1991 թ. ի վեր կանգնեց «սփյուռքացման» գործընթացի անհրաժեշտության առջև, որի արդյունքում գրեթե բոլոր նախկին խորհրդային պետություններում աստիճանաբար հիմնադրվեցին ընդհանուր և տեղային բնույթի հա-

¹ Տե՛ս **Դավաքյան Գ.**, Հայ Մփյուռքի պատմություն, էջ 46:

մայնքային հասարակական կազմակերպություններ՝ հայության տարբեր հատվածների համար հավաքական կենսագործունեության միջավայրեր ձևավորելու նպատակով,

- թ. 2005 թ. սահմանադրական հանրաքվեի արդյունքում Հայաստանի Երրորդ Հանրապետությունում ներդրվեց երկքաղաքացիության ինստիտուտը, որը Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների սերտացման և սփյուռքահայության ինտեգրման կարևոր միջոց էր,
- ժ. 2008 թ. Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության երրորդ նախագահ Ս. Սարգսյանի հրամանագրով ստեղծվեց ՀՀ սփյուռքի նախարարություն, որը նոր շրջափուլ բացեց Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերություններում՝ նախանշելով հայրենի պետության նպատակադիր ընթացքը դեպի երկկողմ ինտեգրում:

Այս պարբերացումն ուսումնասիրողների առջև լայն հորիզոններ է բացում առաջին հերթին և գլխավորապես Սփյուռքը որպես ամբողջական համակեցական համակարգ դիտարկելու տեսանկյունից: Մյուս կողմից, հավասարապես կարևորելով սփյուռքյան զարգացումներն ու Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները, այն հնարավորություն է ընձեռում բացահայտելու Սփյուռքի պատմության այս կամ այն պարբերաշրջանի առանձնահատկությունները և զարգացման օրինաչափությունները:

Նշենք նաև, որ մեր առաջադրած պարբերացումն ամեննին չի հավակնում վերջնական համարվելու: Այն կարող է լրացվել և ամբողջացվել նոր հետազոտությունների արդյունքներով:

Arman Yeghiazaryan – *Periodization of the Armenian Diaspora (Spyurk) History*

A number of scientists have approached the problem of periodization of the Armenian Diaspora (Spyurk) history. Some of them have attempted to periodize the history of the Spyurk based on the Homeland-Spyurk relations. Others have observed the problem through the main developments of the history of Spyurk.

The author suggests a periodization model which includes the basic principles of the both above mentioned approaches. The model is based on the main developments and events either of the Spyurk history or the Homeland-Spyurk relations.